

De ‘vergeten’ genocide

De massamoorden op de Armeniërs in het Ottomaans-Turkse Rijk

In 1915 en 1916, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, zijn naar beredeneerde schatting tussen de achthonderdduizend en ruim een miljoen Armeniërs – mannen, vrouwen en kinderen – in het Ottomaans-Turkse Rijk om het leven gekomen ten gevolge van een tegen hen gerichte genocide. Hoewel het woord ‘genocide’ destijds nog niet bestond, kan zonder meer gesteld worden dat de centraal georganiseerde vervolging en vernietiging van de Armeniërs de eerste grote genocide van de 20^e eeuw is geweest. Overigens had de Armeense minderheid in het Ottomaanse Rijk ook al voor die jaren te kampen gehad met grootschalig moorddadig geweld. Tussen 1894 en 1896 waren bij een reeks pogroms in het gehele rijk honderd- tot honderdvijftigduizend Armeniërs vermoord; bij een massaslachting in 1909 in en nabij de stad Adana in het zuidoosten van Turkije naar schatting tien- tot twintigduizend. En ook tussen 1917 en 1922 zijn tijdens episoden van vervolging nog vele tienduizenden om het leven gebracht. Al bij al zijn tussen 1894 en 1922 waarschijnlijk anderhalf miljoen Armeniërs door genocidale activiteiten omgekomen. Gerekend tegen een totale Armeense bevolking van een kleine tweeënhalve miljoen mensen betekent dat dat destijds zo’n 60% van alle Armeniërs in het rijk zijn omgebracht.

Deze gegevens over de vervolging en vernietiging van de Armeniërs waren in West-Europa en de Verenigde Staten omstreeks 1920 algemeen bekend. Vanaf de latere 19e eeuw had in het Westen een aanzienlijke publieke belangstelling voor het lot van de in grote meerderheid christelijke Armeniërs bestaan. Tijdens en kort na de ‘grote oorlog’ waren in vele Westerse landen ook steuncomité’s opgericht die geld inzamelden voor Armeense vluchtelingen en de kranten, de voornaamste massa-media van die tijd, hadden veel en uitvoerig geschreven over wat toen het ‘Armeense vraagstuk’ heette. Maar in de jaren ’20 luwde de belangstelling. Aanvankelijk werden zowel in Turkije zelf als vanuit internationaal verband pogingen ondernomen de voornaamste verantwoordelijken voor de genocide te berechten maar deze inspanningen liepen al spoedig op niets uit. Daarnaast zette met de vestiging van de nieuwe Turkse republiek in 1922-1923 vanuit de Turkse overheid een politiek van systematische ontkenning van het gebeurde in. Aan de kant van de zwaar getroffen Armeense vluchtelingdiaspora, verspreid over vele landen, ontbrak het lang aan mogelijkheden en middelen om meer aandacht te vragen voor hun verschrikkelijke lot. En in Europa zelf pakten zich in de jaren ’20 en ’30 de donkere wolken samen van een volgende oorlog en een volgende catastrofale genocide. Aan de vooravond van die oorlog kon Adolf Hitler, toen hij zijn generaals voorbereidde op de nietsontziende aanval op Polen in september 1939, al retorisch uitroepen: ‘Wer redet heute noch von der Vernichtung der Armenier?’ In de periode na de Tweede Wereldoorlog was de Armeense genocide praktisch verdwenen uit de collectieve publieke herinnering in het Westen en niet ten onrechte is deze volkerenmoord daarom soms wel aangeduid als ‘de vergeten genocide’. Pas in de laatste decennia is er sprake van een hernieuwde historische bewustwording van de Armeense catastrofe en is in ruimere kring, onder andere in de Verenigde Staten en in enkele Europese landen, een publieke en

* Center for Holocaust and Genocide Studies – Amsterdam

politieke erkenning op gang gekomen. Hoewel dit proces van erkenning hier en daar nog steeds op soms aanzienlijke weerstanden stuit, kan de Armeense genocide tegenwoordig zeker niet meer als ‘vergeten’ gelden.

In het korte bestek van deze bijdrage kan niet uitvoerig ingegaan worden op het ontstaan, de ontwikkeling en de gevolgen van de genocide (de geïnteresseerde lezer zij daarvoor verwezen naar de literatuur), maar wel kan beknopt aandacht besteed worden aan het regime dat de vervolging van de Armeniërs verordonneerde en aan enkele aspecten van het verloop van de genocide.

Het besluit over te gaan tot een nagenoeg complete collectieve vervolging en vernietiging van de Armeniërs in het Ottomaans-Turkse rijk, is waarschijnlijk eind 1914, begin 1915 genomen door het driemanschap dat destijds op het niveau van de centrale staat de politieke en militaire leiding had over het rijk. Deze drie leiders waren Talaat, minister van binnenlandse zaken; Enver Pasja, generaal en minister van oorlog; en Djemal Pasja, generaal, minister van marine, en militair gouverneur van Syrië, dat toen nog een provincie van het Ottomaanse rijk was. Behalve minister van binnenlandse zaken was Talaat ook de voornaamste leider van de politieke beweging *Ittihad ve Terakki*, letterlijk vertaald ‘Comité voor Eenheid en Vooruitgang’, in het Westen beter bekend als de ‘Jong-Turkse beweging’.

Deze politieke beweging, waarvan de historische wortels terugreikten tot in de laatste decennia van de 19e eeuw, had een doorslaggevende rol gespeeld in de twee revolutionaire staatsgrepen van 1908 en 1909 die een eind hadden gemaakt aan het regime van Sultan Abdul Hamid, die van 1876 tot 1908 als laatste in een eeuwenlange reeks van sultans als autocratisch alleenheerser het Ottomaanse rijk had geregeerd. Aanvankelijk leek het erop dat de Jong-Turkse beweging erin zou kunnen slagen de steun te verwerven van de meerderheid van de voornaamste bevolkingsgroepen binnen het rijk, dat naast uiteenlopende groepen van Turkse herkomst, ook grote aantallen Arabieren, Koerden, Grieken en Armeniërs herbergde, en nog tal van andere kleinere etnisch-cultureel verschillende minderheden omvatte. Met behulp van die steun had de nieuwe regering dan misschien het hoofd kunnen bieden aan de diepgaande crisis waarin het rijk zich al lang bevond, de Ottomaanse staat kunnen hervormen in democratische richting en meer economische ontwikkeling op gang kunnen brengen. Maar het liep anders. Het Jong-Turkse regime werd tussen 1909 en 1913 geconfronteerd met een serie ernstige internationale tegenslagen: diplomatiek, militair en politiek moesten vernederende verliezen geïncasseerd worden. De Eerste Balkanoorlog van 1912 leidde niet alleen tot het verlies van vrijwel alle nog resterende gebieden in Europa maar ook bijna tot de bezetting van de hoofdstad Istanbul wat de definitieve ondergang van het rijk had kunnen betekenen. Temidden van die crisis pleegde het driemanschap, als vertegenwoordigers van de meest radicale vleugel binnen de *Ittihad*, begin 1913 een bloedige staatsgreep en vestigde in feite een dictatoriaal regime. Hoewel zij al langer bestaande spanningen en tegenstellingen tussen islamieten en christenen (en joden) binnen het rijk politiek behendig uitbuitten, waren zij zelf slechts islamieten in naam. Hun denken werd vooral getekend door een militaire visie en door extreem Turks etnisch nationalisme. De allesoverheersende doelen werden behoud en zo mogelijk territoriale uitbreiding van de Ottomaanse staat, en omvorming van de Ottomaanse samenleving tot een verondersteld homogene Turkse maatschappij. Vooral de Armeniërs, maar ook de Grieken en kleinere christelijke minderheden, zoals de Assyriërs, werden het directe slachtoffer van deze politiek en ideologie. Wat later leidde dezelfde politiek overigens ook tot verwijdering ten opzichte van de Arabieren en, op termijn, eveneens ten opzichte van de Koerden.

Het radicaal nationalistische denken en handelen van het *Ittihad*-regime ten tijde van de Eerste Wereldoorlog kan tot op zekere hoogte beschouwd worden als de uitkomst van een lang proces. Het grote Ottomaans-Turkse islamitische imperium, dat zich op zijn hoogtepunt in de 16^e en 17^e eeuw uitstreekte van Noord-Afrika via het Arabisch schiereiland, het gehele Midden-Oosten en Anatolië, tot ver over de Balkan in Europa, had in de 18^e en 19^e eeuw een steeds verdergaand en steeds sneller verlopend machtsverlies geleden. Aan de ene kant werd het extern geconfronteerd met toenemende druk vanuit andere machtige staten, vooral de Russische en Oostenrijks-Hongaarse imperia, maar ook Engeland en Frankrijk, en later ook Duitsland en Italië. Aan de andere kant kreeg het rijk vooral in de 19^e eeuw intern te maken met opstandige bewegingen van overwegend christelijke bevolkingsgroepen die er met steun van buitenaf keer op keer in slaagden, zij het meestal niet zonder bloedige militaire strijd, eigen onafhankelijke staten te vestigen binnen het oude imperiële territorium, zoals bijvoorbeeld Griekenland, Servië, Bulgarije, en Roemenië. Door deze dubbele beweging kalfde het imperium territoriaal steeds verder af en slonken de Ottomaans-Turkse macht en invloed navenant. In de 19^e eeuw en het begin van de 20^e eeuw waren opeenvolgende Turkse politieke en militaire elites zich scherp bewust van deze ontwikkeling en voelden ze zich daardoor ook ernstig bedreigd, maar tevens waren ze, mede door gebrek aan effectieve interne hervormingen, niet bij machte de teloorgang van het rijk te stoppen. In dat licht is het wellicht niet zo verwonderlijk dat het *Ittihad*-regime dat in 1913 de macht greep extreem nationalistisch georiënteerd was.

In de vroege zomer van 1914 sloot het regime een geheim verdrag met het Duitse keizerrijk. Duitsland had zich in de voorgaande decennia in internationaal verband al vaker opgeworpen als beschermheer van het Ottomaanse rijk, had aanzienlijke economische belangen in het rijk, en hoopte in geval van oorlog op Ottomaanse militaire druk op Rusland. Het destijds zeer kwetsbare Turkse rijk op haar beurt trachtte op deze manier internationaal isolement te vermijden en Duitse militaire bijstand te krijgen, die ook inderdaad werd verleend. Bovendien hoopte het *Ittihad*-regime eerder verloren gegane territoria terug te winnen en de droom te realiseren van een groot Pan-Turks rijk dat zich vanuit Anatolië naar het noord-oosten zou kunnen uitstrekken tot ver in Centraal-Azië. Eind oktober 1914 bevond het Ottomaanse rijk zich in oorlog met Rusland, Engeland en Frankrijk.

Militair gezien verliep de oorlog voor het rijk direct nogal desastreus. In het zuiden van Irak, destijds nog een Ottomaanse provincie, landde al in november een uit India afkomstig Engels koloniaal leger dat de mondingen van de Eufraat en de Tigris bezette en oprukte naar Basra. Een Turks-Duitse veldtocht vanuit de Ottomaanse provincie Palestina naar het door de Britten beheerste Suez-kanaal mislukte volledig. Een andere Turkse veldtocht in het noord-oosten van Anatolië, gericht op een doorsteek naar Transkaukasië tegen Rusland liep in de winterse bergen tussen Ottomaans- en Russisch-Armenië op een enorme catastrofe uit: van het 120.000 man tellende leger onder commando van generaal Enver ging in minder dan een week 80.000 man verloren, mede door de militaire inzet van Russisch-Armeense troepen.

Het is niet uitgesloten dat in deze constellatie van omstandigheden de directe aanleiding tot het besluit de Armeniërs te vernietigen was gelegen. Aan de ene kant bevond het regime zich op het toppunt van zijn macht: door de oorlogssituatie behoefde het zich niet te verantwoorden tegenover buitenlandse grootmachten zoals Engeland, Frankrijk en Rusland die zich voorheen wel eens als beschermers van de Armeniërs hadden opgesteld, en binnenslands heerste de staat van beleg waardoor het regime vrijwel onbeperkte beslissingsmacht genoot. Aan de andere kant verliepen de oorlogshandelingen ongunstig voor

het Turkse rijk en had Rusland herhaaldelijk de ‘bevrijding van Armenië’ publiekelijk als oorlogsdoel genoemd. Dit gevoegd bij een al veel langer levend diep wantrouwen tegenover de christelijke Armeense minderheid, die juist vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw een opmerkelijke culturele, economische en politieke ‘renaissance’ doormaakte en daardoor ook jaloezie opwekte bij minder fortuinlijke bevolkingsgroepen, kan aan het besluit van het driemanschap bijgedragen hebben. Dat laat uiteraard onverlet dat hun besluit, dat in feite neerkwam op een collectieve ter dood veroordeling van een grote groep onschuldige mensen die geen enkele bedreiging vormde voor het voortbestaan van het rijk, tevens getuigde van een paranoïde mentaliteit. De Armeense bevolkingsgroep werd zo het slachtoffer van een kolossale en krankzinnige misdadigheid.

Bij de vervolging van de Armeniërs waren de vervolgers er allereerst op uit het meest weerbare deel van de Armeense bevolkingsgroep uit te schakelen. In februari en maart 1915 werden de naar schatting 150 à 200.000 Armeense officieren en soldaten in het Ottomaanse leger ontwapend, geplaatst in zogenaamde ‘arbeidsbataljons’, en onder zeer slechte omstandigheden aan zware dwangarbeid onderworpen ten behoeve van fortificaties, militair transport en het onderhoud van wegen. Decimering door uithongering, mishandeling, en regelrechte massamoorden door Turkse legereenheden en Koerdische hulptroepen bepaalden verder het lot van deze grote groep Armeense mannen. Al spoedig begonnen geruchten te circuleren in het rijk dat een algemene massamoord op alle Armeniërs ophanden was. In de nacht van 24 april 1915 en in de daaropvolgende dagen werden vele honderden leidende Armeniërs – politici, journalisten, zakenlieden, kunstenaars en intellectuelen – in de hoofdstad Istanbul in een zorgvuldig gecoördineerde actie opgepakt, per trein afgevoerd, en kort daarop vrijwel allemaal vermoord. (Tegenwoordig geldt daarom 24 april wereldwijd als herdenkingsdag van de Armeense genocide.) Met deze twee grote acties was als het ware de ruggengraat van de Armeense bevolkingsgroep gebroken.

In de daaropvolgende weken en maanden kwam over het gehele rijk – met uitzondering van Istanbul en Smyrna (Izmir) – een reusachtige deportatiebeweging op gang. Hoewel de meeste Armeniërs in de zes oostelijke provincies (*vilayets*) van Anatolië leefden, woonden grote groepen van hen verspreid over het hele territorium. Overal werden zij nu door gendarmes en soldaten gedwongen hun woonplaatsen te verlaten, bijeengedreven, en veelal te voet, soms gedeeltelijk per trein, collectief op transport gesteld naar verafgelegen bestemmingen in de Zuid-Ottomaanse provincies (het tegenwoordige Syrië en Irak): Aleppo, Rakka, Deir-el-Zor, Mosul en zelfs Bagdad. Nagenoeg alle bezittingen dienden te worden achtergelaten, als reden kreeg men vaak te horen dat het ging om ‘evacuatie’ in verband met de oorlogsomstandigheden, om ‘hervestiging’ of om noodzakelijke ‘kolonisering van nieuwe gebieden’. De oorlogssituatie diende zowel als dekmantel, bood de mogelijkheid, en vormde de ultieme rechtvaardiging voor de genocide.

De gedeporteerden wachtte vrijwel zonder uitzondering een gruwelijk lot. Plotseling verdreven van hun woon- en werkplaatsen, vaak al gescheiden van (mannelijke) verwanten, zonder geschikte uitrusting en zonder voldoende levensmiddelen waren de gedeporteerden nagenoeg weerloos. Ze vielen ten slachtoffer aan hongersnood en dorst, aan het directe geweld van bewakers, of van in hinderlaag liggende troepen of criminele bendes – die speciaal voor dit doel gerecruteerd waren uit gevangenen – en aan de andere zware omstandigheden waaronder de deportaties plaatsvonden. Uit verzamelingen ooggetuigeverslagen en diplomatieke correspondentie blijken talloze gevallen van zware mishandeling en moord op grote groepen, van verkrachting en seksuele verminking van vrouwen en meisjes, van levend begraven worden in zelf gedolven graven, van collectieve verbranding, ophanging en massale

verdrinking. Velen stierven ook door uithongering, verdorsting, uitputting en ziekten in geïmproviseerde concentratiekampen langs de routes. Soms kregen jonge vrouwen en kinderen de gelegenheid over te gaan tot de Islam en zo te ontsnappen aan een zekere dood, in andere gevallen werden zij ook wel verkocht als slaven.

Naar schatting zijn tussen de 1,2 en 1,4 miljoen Armeniërs in de deportaties betrokken geraakt, van wie waarschijnlijk driekwart het niet heeft overleefd. De genocidale vervolging van de Armeniërs heeft zich dus vooral voltrokken door dodelijke massale deportaties onder extreem slechte omstandigheden en door gerichte massamoorden, ook op degenen die na de weken- en soms maandenlange tochten uiteindelijk nog aankwamen bij de plaatsen van bestemming. Een groot deel van het Ottomaanse bestuurs- en staatsapparaat en van de regionale en plaatselijke *Ittihad*- organisatie was rechtstreeks betrokken bij de organisatie en uitvoering van de genocide. Dat geldt ook voor sommige delen van de plaatselijke Turkse, Koerdische en Arabische bevolkingsgroepen, al zijn er ook voorbeelden van individuele Turkse bestuurders, van Koerdische en Arabische families die juist hulp boden aan de vervolgd.

Er bestaan opvallende structurele overeenkomsten tussen de vervolging van de Armeniërs in het Ottomaanse rijk en de vervolging van de Joden in Europa enkele decennia later. Er zijn echter ook enkele belangrijke verschillen. Eén van die verschillen betreft de erkenning, herinnering en verwerking van de verschrikkingen. Waar de moord op de Joden nu vrijwel algemeen erkend en herdacht wordt, wat zeker, voorzover mogelijk, ook bijdraagt aan verwerking, wordt de moord op de Armeniërs ook tegenwoordig nog politiek ten dele ontkend. Dat is allereerst pijnlijk voor de huidige generatie van de Armeense nabestaanden overal ter wereld en vormt een rem op verdere verwerking van de genocide. Maar de actieve en krampachtig volgehouden ontkenningpolitiek van de Turkse overheid is ook in toenemende mate schadelijk voor de Turkse staat en samenleving en voor de toekomst van de democratie in Turkije, straks wellicht lid van de Europese Unie. Het valt te hopen dat het groeiend aantal historici en intellectuelen in Turkije dat de historische gebeurtenissen van de genocide erkend op afzienbare termijn meer publieke steun krijgt van democratisch georiënteerde Turkse politici. Dat zou de weg kunnen openen naar een realistische aanvaarding van het tragische verleden van bijna een eeuw geleden en daarmee de kans kunnen vergroten op een zeker wenselijke en noodzakelijke verzoening tussen toekomstige generaties van alle betrokken bevolkingsgroepen. Wie het verleden ontkent, blijft erin gevangen, maar wie het verleden erkent en herdenkt, kan zich er ook van bevrijden.

Literatuur:

- Taner AKÇAM, *Armenien und der Volkermord: Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, (Hamburg: Hamburger Edition, 1996).
- Georges BENSOUSSAN, Claire MOURADIAN & Yves TERNON, 'Ailleurs, hier autrement: connaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens', in : *Revue d'histoire de la Shoah*, janvier-août 2003, n° 177-178.
- Vahakn N. DADRIAN, *The History of the Armenian Genocide*, (Providence/Oxford: Berghahn Books, 1997).
- Richard G. HOVANNISIAN (ed.), *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, (Detroit: Wayne State U.P., 1999).

- Robert MELSON, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, (Chicago: University of Chicago Press, 1992).
- Ronald SUNY, 'Religion, Ethnicity, and Nationalism: Armenians, Turks, and the End of the Ottoman Empire', in: Omer BARTOV, Phyllis MACK (eds.), *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*, (NY/Oxford: Berghahn Books, 2001), pp. 23-61.
- Ton ZWAAN, 'De vervolging van de Armeniërs in het Ottomaans-Turkse rijk, 1894-1922', in: idem, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging*, (Amsterdam: Boom, 2001), pp. 198-258.

Geïnteresseerden in de Armeense genocide kunnen ook terecht op een aantal gespecialiseerde sites op internet. Eén van de best uitgewerkte is deze van het Armenian National Institute : www.armenian-genocide.org

Het **Center for Holocaust and Genocide Studies** werd opgericht in 2002 door de Universiteit van Amsterdam en is nauw verbonden met het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Dit centrum wil de motor zijn van innoverend onderzoek naar de verschillende genocides en naar de judeocide in het bijzonder. Het heeft zich een meervoudige taak gesteld die zowel het academisch onderzoek, het universitair onderwijs, het publieke debat als de vermaatschappelijking van de wetenschappelijke onderzoeksresultaten omvat. Het directeurschap van het centrum wordt waargenomen door prof. dr. Johannes Houwink ten Cate.

Contact: Center for Holocaust and Genocide Studies, Herengracht 380, 1016 CJ Amsterdam, Nederland, tel. 020-523.38.08, e-mail: info@chgs.nl Voor meer informatie: www.chgs.nl